

Leden van de Luchtwacht dienst in functie op de Koerheuvel: v.l.n.r. Ernst de Rhoter, Jo Baars, Johan Klaassen en Ule van Waveren. Voorjaar 1940.

DE LUCHTWACHTDIENST TE RHENEN
en enkele andere organisaties

Het was na de Eerste Wereldoorlog duidelijk, dat het einde van oorlogsdreigingen nog niet geweken was. Zo werd reeds omstreeks 1918 de Bijzondere Vrijwillige Landstorm opgericht. Taak was handhaving of herstel van de openbare orde en rust in vreedstijd. Bij een mobilisatie van de Landstorm werden nieuwe, zuivere militaire verhoudingen van kracht zoals krijgstucht en krijgswetten en de militaire hiërarchie werd van toepassing. Er bestond een nauwe relatie met de vrijwilligers van de Korpsen Motordienst, Vaartuigendienst, Spoorwegdienst en Luchtwachtdienst. De **Luchtwachtdienst** werd bemand door vrijwilligers, burgers, die dus onder het militaire gezag vielen. Doel was het doorgeven van waarnemingen op militair gebied, voornamelijk betreffende bewegingen in de lucht. Ze bezaten karabijnen, maar ze hebben er nooit mee mogen leren schieten. Commandant was Tino Deen, later opgevolgd door Jan Meijer, de schilder.

Naast de Luchtwachtdienst bestond er nog de **Luchtbeschermingsdienst**, een burgerlijke organisatie die onder de Burgemeester viel en tot doel had het nemen van maatregelen in geval van oorlog, zoals bescherming van de burgerbevolking en evacuatie. Deze was opgezet door de Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming en door de Minister erkend als de enige algemene landelijke vereniging voor luchtbescherming. Het betrof een particuliere organisatie op het gebied van bescherming van burgers tegen de gevolgen van aanvallen vanuit de lucht. In Rhenen was een plaatselijke afdeling gevestigd met C.W. Ouwehand als voorzitter en Mr. J. Deen als secretaris. Hoofd van de LBD was Tino Deen, of eigenlijk plv. Hoofd, want formeel was de Burgemeester Hoofd.

In februari 1933 deelde Tino Deen, in zijn functie van Hoofd van de Burgerwacht aan de Burgemeester mede, dat de Rhenense Burgerwacht na het in actieve dienst treden van de Luchtbeschermingsdienst Rhenen de post op de Cuneratoren zou betrekken met 2 man, bij de opstellingsplaats der Luchtwachtdienst 4 man met rijwiel zou stationneren en voor de versterking van de politie 4 man zou aanwijken.

Als Commandant van de Luchtwachtpost Rhenen zegde hij de gemeente Rhenen alle steun toe. Voorts had hij contact met de waterleiding, gasbedrijf en PUEM betreffende eventueel verhogen van de waterdruk en eventueel afsluiten van gas en electra bij luchtalarm. De NBM, de busvervoersmaatschappij deelde desgevraagd mede, dat men niet zonder meer het dradennet stroomloos zou kunnen stellen omdat in oorlogstijd de verplichting bestond tot vervoer van militairen en oorlogstuig. De PTT zou de telefoon ter beschikking moeten stellen aan de Commandant der LBD en de Burgemeester en alle andere gesprekken zouden moeten worden geweigerd. De PTT ging hier echter, in overleg met het Ministerie, niet op in.

Het alarmsein bij een aanval uit de lucht was het luiden van de zware klok van de Cuneratoren. In die zin werden al vroeg oefeningen gehouden. In 1934 werd door Radio Scheveningen bij wijze van oefening ten behoeve van de plaatselijke luchtbeschermingsdiensten de seinen 'luchtgevaar aanwezig' en 'luchtgevaar geweken' uitgezonden, dit mede in verband met aan de oefening deelnemende vliegtuigen. In 1935 werden er oefeningen gehouden met brandweer, Rode Kruis en Luchtbescherming, compleet met gasmaskers en al. In 1936 was er sprake van overleg tussen de Rhenense Burgemeester Van Holthe tot Echten, het Hoofd van de Geneeskundige Dienst dr. W. Waller, de Commandant der Vrijwillige Brandweer N. Souwerbren, het Hoofd van de Opruimingsdienst W. Zanen, het Hoofd van de Economische Burgerwacht J. Hoving en het Hoofd van de LBD T.A. Deen.

In 1937 werden er monsters rondgestuurd van verduisteringspapier en in 1938 vermeldt de correspondentie antitetanusvaccin, gasmaskers, een motorspuit voor de brandweer, het aanleggen van verschillende telefoonverbindingen, noodverlichting, ontsmetting, oefeningen, zandzakken. In april van dat jaar werden er verduisteringsoefeningen gehouden waarbij onder andere de veerponten bij Rhenen en Elst werden stilgelegd omdat deze geen lichten mochten voeren. Bij deze oefeningen waren 7 man beroepspolitie en 264 man hulppolitie betrokken. Er waren toen inmiddels 5 sirenes aanwezig voor het sein 'luchtalarm'. In 1938 heeft Burgemeester d'Aumale van Hardenbroek met een vliegtuig over het verduisterde Utrecht gevlogen waarna hij er toe gekomen is voor de gehele gemeente Rhenen absolute verduistering voor te schrijven, zonder enige richtlampen.

De heer Westera, de plaatselijke drogist en gepensioneerd onderluitenant van het KNIL werd Hoofd van de Gasverkenningdienst en van de Chemische Dienst. Er werd toen reeds rekening gehouden met aanvallen met brisant- en brandbommen. H.W. Westera gaf cursussen en oefeningen met het gasmasker in de nieuwe gaskamer.

In 1938 werden aan een zevental Rhenense bedrijven richtlijnen bedrijfsbescherming uitgereikt.

In augustus 1939 werd door de Minister van Binnenlandse Zaken telegrafisch dringend aanbevolen de radioluisterdienst en de uitkijkposten van de luisterdienst en LBD tot wederopzegging te doen functioneren. Een Noordpijl, aanwezig op de gashouder (toen aanwezig) aan het Paardeveld, werd verwijderd. Een voorstel van Burgemeester Van Kuijk van Veenendaal aan zijn Rhenense ambtgenoot met het voorstel, een gemeenschappelijke regeling te treffen en de zorg voor de luchtbescherming van een deel van de gemeente Rhenen aan Veenendaal toe te vertrouwen werd afgewezen. Rhenen ging hier niet op in, mede n.a.v. een waarschuwing van de gemeenteopzichter, rekening te houden met eventuele annexatieplannen van Veenendaal! Ook T.A. Deen adviseerde niet in te gaan op de voorstellen maar de bestaande regeling m.b.t. brandblussen te handhaven.

Medio Mei 1939 deelde de Burgemeester aan het secretariaat van de Subcommissie Centraal Ziekenhuis te Zeist mede, dat in Rhenen 2 gediplomeerde verplegers en één verpleegster aanwezig waren en 19 door het Nederl. Roode Kruis opgeleide EHBO-gediplomeerden. In juli waren de volgende artsen in de gemeente gevestigd:

- dr. W. Waller, die alleen de armenpraktijk waarnam, hij was tevens Hoofd LBD afd. Geneeskundige Dienst
- dr. C.J. van Kerkwijk, plv. Hoofd
- dr. C.H. Paris, officier van Gezondheid
- dr. G.A. Bas, ,, ,,
- dr. J.J. Berdenis van Berlekom, rustend arts die zich bij de LBD had opgegeven
- dr. F.C.H. Commerell, rustend arts die zich i.v.m. zijn hoge leeftijd niet had opgegeven
- dr. F.G. v.d. Berg die zich als chirurg had opgegeven

Achter Garage v.d. Horst aan de Herenstraat in het voormalig speelterrein aan de Weverstraat, en bij het Rusthuis werden 'gezien de gespannen omstandigheden en t.b.v. beveiliging van de burgerij tegen luchtaanvallen' schuilloopgraven gereed gemaakt. In april '39 kreeg de Burgemeester inzage in de lijst van personen, die in de gemeente een radiotoestel bezaten, dit i.v.m. eventueel requireren van deze toestellen in tijden van luchtgevaar. T.A. Deen vroeg aan B en W om een localiteit voor het geven van lessen aan leden van de Luchtwachtdienst. Er waren toen 39 helpsters aan het Rhenense Rode Kruis verbonden.

De gemeente Rhenen was volgens KB van 1936 in de Tweede Gevarenklasse ingedeeld. T. Deen schreef aan de Burgemeester van Rhenen dat hij het onmogelijk achtte, voor de toegevoegde 300 gulden, dus nog geen 4 ct per inwoner, een LBD te organiseren. 'De gevaren, welke Rhenen bij luchtaanvallen te verwachten heeft, zijn niet denkbeeldig. De verdedigingswerken aan de Grebbe worden dag in dag uit meer uitgebreid, zoodat Rhenen hoe langer hoe meer een object voor vijandige vliegtuigen wordt'. Noodzakelijk waren: voorlichtingsmateriaal bevolking, inrichting blokbrandweer (emmerspuiten, zandzakken), verbandmateriaal, ontsmettingsinrichting, beschermende kleding, gasverkenners, opruimings- en herstellingsdienst, een batterijradioestel Philips voor f 147,50 of f 195,=. Het overgaan tot de aanleg van 3 pompputten, het maken van model schuilloopgraven bij de drie scholen, het uitbreiden van het aantal transportmiddelen voor vervoer van gewonden en gaszieken, het oprichten van een noodziekenhuis, het inrichten van een hospitaal voor verpleging van gaszieken enz. De Burgemeester schreef in een brief aan de Inspecteur voor de Bescherming van de Bevolking tegen luchtaanvallen dat Rhenen, uit een strategisch oogpunt, bij eventuele luchtaanvallen aan grote gevaren zou blootstaan in verband met de ligging aan de Rijn en de aanwezigheid van een spoorbrug terwijl de gemeente bovendien gelegen is in de verdedigingslinie. Aan de LBD waren toen 300 personen verbonden.

In september werd medegedeeld dat de radiopost van de luisterdienst van de gemeentelijke luchtbeschermingsdienst tot nader order niet behoefde te functioneren. In de commandoposten behoorde echter steeds enig personeel aan-

wezig te zijn. Ook de uitkijk- en luisterposten moesten blijven functioneren. Rhenen bezat toen: 1 personenbrandweerwagen met brandweer- materieel voor aansluiting op de waterleiding.

In Rhenen, Elst en Achterberg stonden 8 brandweerwagentjes, voorzien van standpijpen, kraansleutels, straalpijpen e.d. Rhenen bezat toen 1000 m vlasslang en 60 m gummi-slang. In Elst was 200 m vlasslang aanwezig, in Achterberg 425 m vlasslang en een aanjager. Verder beschikte men nog over 1 baby motorspuit, in sept. ontvangen t.b.v. de LBD en als oud materieel had men nog 1 aanjager en 1 handbrandspuit.

In febr. '40 werd een Luchtbeschermingsplan vastgesteld. De Luchtbeschermingsdienst werd in opdracht van de Duitse bezetters op dezelfde voet voortgezet. Het Duitse leger werd opgedragen zich niet in deze plaatselijke organisaties te mengen.

Ook was er nog de **Burgerwacht**, een burgerorganisatie, gericht tegen staatsondermijnende en revolutionaire activiteiten waaronder ook het Communisme werd gerekend. De Burgerwacht is omstreeks 1918 opgericht in de tijd dat Troelstra politiek actief opereerde en deze wacht was dus uitsluitend gericht tegen een gedacht intern gevaar. De beide eerdergenoemde organisaties waren zuiver gericht tegen een Duitse aanval, hoewel dit toen nooit zo werd uitgesproken.

In Rhenen was er reeds in 1930 sprake van de Burgerwacht, toen de statuten werden vastgesteld. In 1938 kwam de Wet op de Weerkorpsen tot stand en begin '39 werden er modelstatuten verplicht gesteld. De Burgerwacht was bewapend: in 1932 werden er 50 karabijnen omgewisseld voor 50 geweren met bajonet. Het betrof KSO-geweren oud model. In 1933 werden er 75 wapenen verantwoord. In 1934 was de meubelfabrikant Tino Deen commandant, Jan de Haas was secretaris. Er waren ongeveer 50 leden actief. Vanzelfsprekend moest men politiek betrouwbaar zijn, in 1933 werden van het lidmaatschap van de Burgerwacht uitgesloten alle personen die lid waren van een fascistische vereniging en zij die deelnamen aan tot dergelijke verenigingen behorende organisaties, aangeduid als 'militie', 'weer', 'garde' of anderszins. Tot de fascistische organisaties werden gere-

kend:

- a. de Algemeene Nederlandsche Fascistenbond 'de Bezem' (de Baarsgroep)
- b. de Algemeene Nederlandsche Fascistenbond (Haightongroep)
- c. het Nederlandsch Verbond van Nationalisten
- d. het Verbond van Nationalisten
- e. het Nieuw Verbond van Nationalisten
- f. het Verbond van Nationaal Solidaristen in N.-Nederland
- g. de Nationaal Socialistische Arbeiderspartij (N.S.N.A.P.)
- h. de Nationaal Socialistische Partij (N.S.P.)
- i. de Nationaal Socialistische Beweging (N.S.B.)
- j. de Nationale Unie

Enige Rhenense leden hebben begin 1934 bedankt in verband met hun lidmaatschap van de N.S.B. (groep Mussert).

In 1935 waren er 75 gewapende leden der Burgerwacht, met daarnaast nog 150 ongewapende leden. In de loop der jaren tot aan 1940 schommelen deze aantallen tussen 92 en 65 gewapende leden en 62 tot 48 ongewapende. De Burgerwacht oefende regelmatig: er was een schietbaan op Kwintelooyen, toen nog niet afgegraven. Ook vonden geregeld gewestelijke schietwedstrijden plaats. De wapens, munitie en legergoederen moesten in de eerste dagen van de mobilisatie worden ingeleverd.

In juni 1940 moest Tino Deen wegens gezondheidsredenen ontslag nemen, hij werd opgevolgd door C. Smolders maar in de zomer van 1940 werd de Burgerwacht door de Duitsers opgeheven. Het uitreiken door de Burgemeester van medailles en herinneringskruisen aan de voormalige Burgerwachtleden werd door de Duitsers verboden.

De Luchtwachtdienst, naar een verslag van een voormalig lid van deze dienst: Ernst de Rhoter.

De leden van de Luchtwachtdienst bestonden uit vrijwilligers, burgers, die wel een militair pakje droegen en ook aan de militaire discipline onderhevig waren. Zij werden nauwelijks getraind, een simpele keuring door dr. Van Kerkwijk ging aan de aanstelling vooraf. Men was door Deen bij elkaar gebracht, er werd wat geoefend in en op het dak van de meubelfabriek (de tegenwoordige wijnhandel aan de Herenstraat). Iedereen had in principe een normale baan, gehuwden ontvingen een loonderving, aangepast aan hetgeen men normaliter verdiende, ongehuwden kregen een zakcentje. De leden van de Luchtwachtdienst kregen tijdens de voor-

Tino Deen, commandant en Jan Meijer en Ule van Waveren, leden van de Rhenense Luchtwachtdienst, op de Koerheuvel, Rhenen 1939.

LUCHTBESCHERMINGSDIENST - RHENEN

LEGITIMATIEKAART

voor Ernst de Boeter
 geboren te Rhenen op 23 Augustus 1915
 en wonende ~~aan de~~ Herenstraat 4
 als lid van den Luchtbeschermingsdienst

Ernst de Boeter

Rhenen, 4 November 19 40

Handteekening
van den houder

Hoofd L.B.D.

Ernst de Boeter
Hoofd L.B.D.

mobilisatie gezelschap van de Lichtmeetdienst van de artillerie. Deze gaf aanwijzingen door aan de diverse geschutopstellingen, geplaatst o.a. bij de splitsing van de Oude en Nieuwe Veenendaalseweg, bij de Bergweg. Er stond luchtdoelartillerie iets ten zuiden van de Koerheuvel, bij de loopgraven. Deze zijn er de eerste oorlogsdag door de Duitsers weggeschoten. Men zat de gehele nacht te koekeloeven, zo'n drie weken vóór de inval van de Duitsers. Met een telefoonlijn stond men in verbinding met het geschut. Als ze dienst hadden zaten er zo'n 2 à 3 man te wachten onder de spits. Op een statief stond een kijker, wanneer men een lichtflits waarnam kon de afstand worden geschat. Vanaf de Koerheuvel kon men bijna 11 provincies overzien. Willem de Haas, de bouwer van de watertoren, had tegen de oude Hendrik de Rhoter gezegd: 'Reken erop dat dit het hoogste punt van Nederland wordt, met uitzondering van Limburg. En dan het torentje erop, dat zal heel wat reclame maken'. Tegen Marinus van Waveren zei hij: 'Je hebt de spits mooi met koper bekleed, maar wanneer wordt die spits nu eindelijk eens groen?' Dat kwam doordat de omgeving te droog was. Pas veel later is de groene oxydatie-kleur ontstaan.

Men moest vliegtuigen kunnen herkennen, er waren boekjes voor met Nederlandse en Duitse vliegtuigen. In de kijker zat een schaalverdeling waarmee de hoogte van een vliegtuig bepaald kon worden, maar als je de spanwijdte niet kende kon je de hoogte niet bepalen. Men moest de waarnemingen melden op formulieren: 1) aantallen en 2) soort vliegtuigen (militair, burger, passagiersvliegtuig, jager, bommenwerper), 3) bewolking, de soort bewolking kon helpen bij hoogte-schatting, 4) de richting. Zodra een waarneming was gedaan moest de richting worden bepaald en moest dit worden doorgegeven via telefoon naar Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, den Haag. Men kon hiermee, via de centrale post in Arnhem, direct worden doorverbonden. In Utrecht zat de commandant, een kapitein Wetter die een herenkledingmagazijn bezat.

Tijdens de mobilisatieperiode werden regelmatig Duitse vliegtuigen waargenomen. Er zijn er zelfs enkele, nog vóór de Duitse inval, door Nederlandse jagers neergeschoten. Enige dagen later hoorde men op de Koerheuvel dat men het weer 'goed gedaan' had.

Iedereen moest voor z'n eigen boterhammetje zorgen. Er hing een lang touw met een mandje eraan naar beneden, zodat de familieleden hierin de maaltijden konden aangeven. Eens moest men weer de watertoren op maar de beheerder V.d. Pol deed niet open. Toen heeft Mr. Deen een ruitje ingeslagen waarna men naar binnen kon.

Tegen het eind van de mobilisatie was iedereen zeer gespannen. Er zaten, als men dienst had, 5 man paraat. In de verte hoorde je soms al een geronk en via de radio hoorde je de berichten uit Ede of Renkum. 'Jongens, een vliegtuig!' werd er dan geroepen. Wie binnen onder de torenspits zat, zocht dan meteen telefonisch contact. De meeste vliegtuigen kwamen uit het oosten, soms uit het westen, maar dan waren ze elders ons land ingekomen en reeds waargenomen. Iedereen stouf dan naar buiten om te kijken en meteen werd er dan weer doorgebeld. 's Nachts moest je alles op het gehoor doen, maar alles functioneerde goed en het klopte steeds al seen bus. Het was spannend maar iedereen vond het leuk, raden hoeveel het er waren en zo. Men was ook kwaad: 'Wat doen die moffen hier! Zijn 't wel Duitsres, wie zouden 't anders zijn?'

Het was er altijd wel ijskoud, daarboven. Men zat er bij een kacheltje te kaarten of te dammen maar zodra iemand wat hoorde werd iedereen gewaarschuwd, jassen aan, helmen op en daarna gespannen kijken..... Dit is wel zo'n 7 à 10 keer gebeurd.

Inval

Vader De Rhoter zei eens 'Vannacht gaat het gebeuren'. Iedereen was gespannen. Er stond toen een militaire wacht bij het postkantoor om dit te bewaken. Inderdaad, de 10e mei, omstreeks 12 uur verschenen er ontelbare vliegtuigen. De ploeg bestond uit Klaassen, Ule van Waveren, Paul Deen, Jo en Gerard Baars. Maar doorbellen via Arnhem was niet meer mogelijk, alles was afgesneden. Enkelen zijn toen op Zaterdag naar Amerongen gegaan, om van daar uit naar Utrecht te bellen en instructies te vragen. Vrijdagnacht zijn er enkelen naar huis gegaan om dekens te halen, ze werden wel 10 keer aangehouden door Nederlandse soldaten. Het wachtwoord was die nacht 'Scheveningen'. De volgende dag was dit 'schutsluis' en de derde dag 'graafschap'. Toen Ernst thuis kwam was alles al weggehaald door militairen ten behoeve van de Greb. Ze hadden thuis een drogis-

terijtje en hij kon nog wat drop meenemen. Rhenen was toen nog niet beschoten.

Toen een klap van jewelste. Alles was opeens donker. Het bleek de eerste granaat te zijn: in de Stationsstraat bij Oranje, de slager (nu politiebureau). De brandweer rukte nog uit om te blussen (Hendrik de Rhoter als ondercommandant, Wim Rebergen, Roel van Laar en enkele anderen). Ze werden weggezonden door een Nederlandse officier. De rest van de brandweer zat al in Elst, Rhenen was geëvacueerd. Ernst is als de donder naar de Koerheuvel gegaan. Bij de kruidenier Jaan de Groot waren soldaten bezig (met toestemming) de winkel leeg te halen. Ernst kreeg er een doos vol chocoladerepen van mee. Paul Deen zei 'Ik heb nog wijn thuis'. Toen is men bij Deen wijn wezen halen, voorts een stuk rookspek, bij Gijs Lokhorst tegenover dr. Waller werden eieren gehaald en men vertrok naar Amerongen. Het effect van de dienst is positief geweest. Het was de enige dienst die voor het doen van waarnemingen bestond. De komst van vijandelijk vliegtuigen werd snel gemeld en ook waar ze zaten. Enkele dagen later kregen de posten kaarten van Nederland waarop de vliegtuigbewegingen waren aangetekend. Deze klopten met de doorgegeven mededelingen.

Munitie

Hoewel de Burgerwacht nooit heeft hoeven schieten, is de hen toebehorende munitie nog van belang geweest. Toen vlak voor de inval de posten moesten worden ingenomen, kreeg Mr. Deen opdracht om op de westeruitkijk van de Grebbeberg boven de steenfabriek van Leccius de Ridder een geschuts-post in te richten. Van de Hollandse waterlinie ontving hij 2 stukken 7-Veld (oud model) en 2 zoeklichten. Deze laatste waren in 1870 voor het laatst gebruikt. Met het geschut had men nimmer echt geoefend.

Er waren op de post wel granaten aanwezig, doch geen handammunitie. Deen heeft toen enkele manschappen opgedragen om uit het munitiemagazijn van de Rhenense Burgerwacht de patronen op te halen. Zo ontving ieder van zijn 48 mensen 20 scherpe patronen ten behoeve van hun karabijnen.

De instructie luidde dat ieder schip, dat op 10 mei ná 24 uur langs de Rijn zou varen moest worden beschoten. Toen kwam er een schuit aan, door de kijker zag men dat hij vol mensen was geladen. Er gingen vele geruchten van Duitse

soldaten, als burger vermoed. Toch werd er niet geschoten, gelukkig maar want het bleek een verlate evacuatie-aak met Wageningse burgers te zijn.

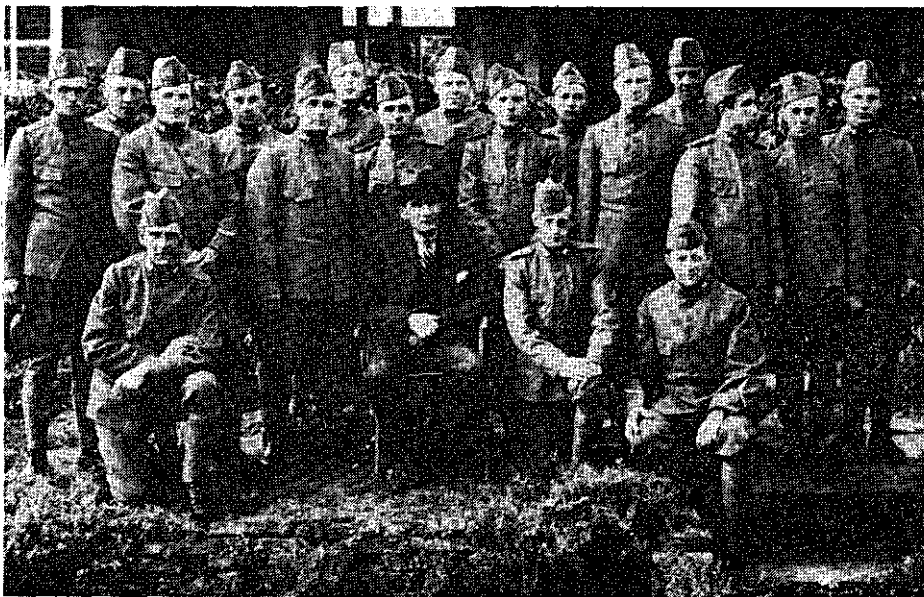
Gegevens:

Gemeentearchief Rhenen

Interviews met Mr. J. Deen, Ernst de Rhoter Sr.

Rob de Bruin en anderen, 'Illusies en Incidenten - de Militaire Luchtvaart en de neutraliteitshandhaving tot 10 mei 1940', DMKLu, z.j.

H.P. Deys

De leden van de Vrijwillige Luchtwachtdienst in 1940. Van links naar rechts, staand: Jan Mol, G.J.H. Smit, Louis van Voorthuisen, Ule van Waveren, Dikky Heetveld, (achter) Ernst de Rhoter, Jo Baars, Bart Smit, Gerard Baars, G. Lokhorst, Roel van Laar, Willem Lammers, Paul Deen, Evert van Laar en Wim Breda. Gekniel: Henk Baars, op stoel Tino Deen, Jo Keijman en Jan Meijer, die het commando van Tino Deen overnam.